

АНОТАЦИЯ

(по чл.65 от ПРАСПУ, включително самооценка на приносите)
на публикациите на гл. ас. д-р Атанаска Славчева Тошева,
представени за участие в конкурса за заемане на академичната длъжност „доцент”
по област на висше образование 2. Хуманитарни науки,
професионално направление 2.1. Филология (Славянски езици – Историческа лингвистика),
обявен в Държавен вестник, брой 57, 26 юни 2020 г., с. 83 / 647.

Областите на научната квалификация и на професионалния ми интерес са сравнително-историческото езиковедие, историческа граматика на руския и българския език, история на руския и българския книжовен език, църковнославянски език, история на българската и руската християнска култура, лингвокултурология, лексикография, лексикология.

В обявения конкурс участвам с 1 монография като хабилитационен труд (обсъдена на разширено катедрено заседание на 18.12.2018 г.), **1 публикувана книга** на базата на защитен дисертационен труд за присъждане на образователната и научна степен „доктор“ (2009 г.), **1 студия** и **1 речник-индекс**, включени в изданието на Рилската преправка на „История славянобългарска“, съдържащо изследвания, фототипно представяне на ръкописа, превод на съвременен български език, научни бележки и индекс на топонимите, етнонимите и антропонимите (2018 г.) и **15 статии** (и **доклади**) в сборници и периодични издания (от общо 46). Всички представени научни материали са писани след защитата на дисертацията ми и не повтарят включените в предишната процедура. Акцентите и приносите ще бъдат групирани в зависимост от представените в сегашната процедура материали.

Извън представените за конкурса имам публикувани статии по проблеми на фразеологията, съпоставителната лексикография, деловата комуникация; рецензии.

I. ХАБИЛИТАЦИОНЕН ТРУД – МОНОГРАФИЯ

Рилската преправка (1825 г.) и преписите от Рилската редакция на „История славянобългарска“ (текстология и език). Пловдив: УИ „Паисий Хилендарски“, 2020, 621 с. **Print ISBN 978-619-202-546-5**

Изследването е организирано около кръга от преписи, образуващи едно текстово и до голяма степен езиково семейство, в центъра на което стои *Рилската преправка (Рил)*. Съставената през 1825 г. в Рилския манастир от монах Паисий Николаевич ръкописна книга слага началото на компилациите (преправките, преработките) на „История славянобългарска“ и става протограф на *Поп-Йоановата преправка (ПЙ)* от 1830 г., *Първа Харитонова преправка (Х1)* от 1831 г., *Втора Харитонова преправка (Х2)* от същата 1831 г. и *Геровия препис (НГ)* от средата на XIX в. Този кръг от ръкописи по място на възникване на първоизточника (Рилски манастир) и принадлежността на съставителя Паисий Николаевич към Рилското братство може да бъде обособен в т. нар. **Рилска редакция на „История славянобългарска“.**

Сравнението и описанието на писмените паметници от **Рилската редакция** се осъществява на базата на комплексен текстологичен и лингвистичен анализ, като текстологичното изследване следва основните принципи, разработени в трудовете на Д. С. Лихачов, а езиковите особености се разглеждат в контекста на книжовноезиковата ситуация в България в края на XVIII и първата половина на XIX в. чрез сравнение с езика на Паисий Хилендарски, Спиридон Рилски и други възрожденски книжовници.

Уводът (с. 7-35) представя механизма на работа, очертава целите на изследването, дефинира понятията *препис*, *преправка* и *редакция* на „История славянобългарска“, дава кратка характеристика на източниците на изследването и обзор на проучванията, посветени на разглежданите ръкописи.

Многобройните писмени паметници, в чиято основа стои Паисиевата *История*, са свидетелство за нейната актуалност и широко разпространение през Възраждането. Издирването и проучването на преписите започва още преди Освобождението, появата на нови издания, изследвания и дискусии продължава и през XXI в. Един от най-активните пътища за разпространение на Паисиевото слово през XIX в. стават т. нар. преправки, в които „История славянобългарска“ е не само преписвана, но също така и преработвана в различна степен чрез допълване с други исторически източници и изпускане или разместване на отделни нейни части. Всяка поредна преработка налага промени в съдържанието и формата, за да отговори на нарасналото самосъзнание на българите, да задоволи потребностите им от знание за тяхното минало. Ползвайки се с широка популярност през Възраждането, преправките представляват важен етап в литературноисторическото и книжовноезиковото развитие, което предопределя и нестихващия през годините научен интерес към тях.

Възприетото в работата разграничаване на термините *препис* и *преправка* се базира върху ясни различителни признаци, формулирани от М. Кръстева: 1) ръкописите представят различни по жанр съчинения, като преписите имат за протограф оригинала на Паисий Хилендарски, а в преправките се добавя и протографът на Спиридоновата „История во кратце“; 2) възникват и се разпространяват по различно време – от 1768 до 1825 г. се появяват само преписи (съставянето им продължава и след това), а началото на преправките е поставено през 1825 г., като активното им разпространение продължава до края на XIX в.; 3) имат различни генеалогични връзки и заемат различно място в общия родослов на Паисиевата *История*. Системен метод за структуриране и йерархично подреждане на преписите и преправките е разработен за първи път от Илия Тодоров, който въвежда в паисиезнанието и термините *редакция* и *компилативна редакция*. Началото на компилативната редакция е поставено от *Рил*, която става първооснова на всички следващи компилации. В основата на компилативните редакции лежат различните текстологични версии и езикови характеристики на ръкописите. **Рилската редакция** е първата компилативна редакция на „История славянобългарска“, съставена от ръкописи, които имат точно определено място и заемат точно определена позиция в йерархията, като участват в изграждането на родословното й дърво. От изследваните ръкописи същинска преправка представлява само съчинението на Паисий Рилски, а *ПЙ*, *X1*, *X2* и *НГ* са преписи на *Рил*. Честото

използване на термина *преправка* в названията на тези ръкописи е съобразно установилата се при тяхното описание научна традиция.

Проучването в текстологично и езиково отношение на ръкописите от **Рилската редакция** следва обективната логика и естествената последователност според поставените цели на изследването.

В **Първа глава** (*Рилска преправка на „История славянобългарска“ – източници и редакция* – с. 36-228) всеобхватният анализ на *Рил* е структуриран в 4 раздела. **Първият раздел** е отделен за палеографските особености, структурата и съдържанието на ръкописа, а във **втория раздел** са открити принципите, от които се е ръководел книжовникът при съставянето на компилативното съчинение. Детайлната съпоставка на *Рил* с текста на двата ѝ основни източника показва, че в основата на компилативната редакция на „История славянобългарска“ лежи Паисиевият текст, повествуващ за царете и владетелите на двете български държави до падането на България под турско робство, за славянските учители и покръстването на българите, русите и сърбите, за българските светци и първите патриарси. От *Историята* на Спиридон компилаторът включва в разказа си представата за прародителя и далечното минало на българския род, породени от идеите на илиризма, сведения за митичните български крале, които заемат липсващите звена в историческата верига от библейско време до хронографските източници, както и за събитията след турското нашествие.

В редица епизоди авторът на *Рил* умело вплита заемките от двата основни извора в своя собствен разказ за историята, като съкращава, размества, добавя и интерпретира историческите събития, подчинявайки ги на своя замисъл и идея. Книжовникът не заема механично от единия и другия изходен текст, а подбира различни факти от двамата историографи, за да представи свое тълкуване на историята. Начинът на подбор, различните акценти и отношението на автора към историческите лица и събития сочат собствен подход, школовка, познания и историческа осведоменост. Съвместявайки постигнатото от своите знаменити предшественици, авторът на *Рил* предлага нов, обогатен разказ за българското минало, отговарящ на нарасналите изисквания на читателите от първата половина на XIX век. В духовно-просветния подем през първите десетилетия на века патриотичният заряд на източниците намира ярка и пълноценна изява в по-широкото представяне на българските царе и мъченици за християнската вяра, в пламенна защита на българския род и език.

Третият раздел е посветен на текстологичната и езикова съпоставка на *Рил* и „История славянобългарска“ по *Никифоровия препис (Ник)* от 1772 г. На базата на сравнението на три ръкописа (*Зографската чернова* от 1762 г., *Самоковския препис* от 1771 г. и *Никифоровия препис* от 1772 г.) са приведени убедителни доказателства, че именно *Ник* е послужил за основа на компилацията. Въпреки че следва основните моменти в текста на хилендарския историограф, извлечени от различни части на *Историята* му, авторът на *Рил* умело комбинира, обобщава, съкращава и добавя, което превръща повествованието му в самостоятелен разказ, в оригинално съчинение със собствена авторова трактовка на събитията.

Творческото отношение на компилатора личи не само в новата информация, която отсъства в повествованието на Паисий, но и в допълненията в даден заимстван от него текст, които

уточняват, конкретизират, внасят детайли в повествованието или акцентират върху събитията и изразяват емоционалното отношение на автора към тях.

Доказателство за критично отношение, а не механично следване на източника откриваме в съкращаването на детайли, подробности и уточнения с второстепенен характер, които нямат пряко отношение към повествованието или цялостната концепция на автора, в отстраняването на повторения, на неясни или неразбрани думи, на изрази, представящи българите в неблагоприятна светлина. Много събития и факти са предадени в *Рил* в обобщен и съкратен вид.

Макар да остава в рамките на славянобългарския език на Паисий, *Рил* се отличава със специфични езикови особености, които формират собствен стил на изложение. На фонетично-правописно равнище превес има ориентацията към цсл. облици. Редом с използването на синоними от цсл. лексикален фонд е налице и замяна с общобългарски, присъщи на говоримия език лексеми в рамките на глаголите, имената, наречията, местоименията и съюзите, вместо турцизми в повечето случаи е предпочетена славянска лексика. При граматичните форми и конструкции също се наблюдава „съжителство“ на традиционни и народно-разговорни езикови елементи. Компиляторът заменя различни падежни форми с имен. падеж и по-рядко, предимно след предлози, с род.-вин. падеж в качеството му на обща форма. Широка употреба тази форма намира при обозначаване на лица в мн. ч. Системна е замяната на перфектни форми с аорист, сравнително последователно кратките прилагателни се заместват с пълни, както и някои местоимения с книжовните им съответствия. Не е изключение появата на инфинитив на мястото на *да*-форми.

В четвърти раздел текстът на *Рил* е подложен на детайлен анализ и съпоставка с текста на второто по значимост историографско съчинение на Българското възраждане „История во кратце“ на йеросхимонах Спиридон. С голяма вероятност може да се предположи, че именно оригиналът на Спиридон Рилски е послужил за първоизточник на *Рил*. Текстологичните и езикови различията показват определена редакторска намеса на компилатора и съзнателна преработка на текста. Авторът на новото компилативно съчинение е следвал Спиридоновата *История* предимно в откъсите за митичните български крале и нашествието на турците в България, но и в останалите части на повествованието той вплита факти, сведения и отделни сюжети, заимствани от Спиридон, изграждайки своя собствен исторически разказ.

И по отношение на втория основен извор компилаторът следва своя стил на заимстване, характерен и за отношението му към „История славянобългарска“. Той умело обобщава, съкращава, допълва и комбинира информацията, подчинявайки я на единната логика на своето повествование, на своето виждане за хода на историята. Обобщено и в стегнат разказ са предадени отделни факти, случки и събития, пространно описани от Спиридон. Пропуснати са подробности и детайли с второстепенен за повествованието характер, авторът спестява и информация, която представя турците в положителна светлина, както и горчивата истина за разединението и междуособните разпри между българи и сърби. Допълненията в заетия от „История во кратце“ текст носят предимно уточняващ характер, спомагат за логическата пълнота на мисълта и изказа, „изглаждат“ разказа, акцентират върху дадено събитие или разкриват авторовото отношение, придавайки определена експресия на текста.

Единство с останалите части на преправката се установява и по отношение на езика. Смесването на традиционни с разговорни форми и конструкции е налице и в откъсите, заимствани от Спиридоновата *История*, но в този случай посоката на замяна е предимно от цел. към общоупотребителни и разговорни езикови елементи. Авторът на *Рил* възприема причастията и причастните конструкции като архаични и последователно ги заменя с аорист и спрегнати глаголни форми. Много по-честа е и замяната на инфинитивни с *да*-форми. При имената тенденцията е насочена към употреба на имен. падеж като обща форма както след предлози, така и в безпредложна позиция. Притежателните прилагателни често изместват род. падеж с притежателно значение на съществителните, а препозитивните съгласувани определения – постпозитивните в съчетанията от прилагателно и съществително. На лексикално ниво в редица случаи цел. лексика отстъпва място на общобългарски форми, присъщи на говоримия език. И по отношение на „История во кратце“ за автора на *Рил* е характерно използване на синоними в рамките на цел. лексикална система и замяна на турцизмите с домашна лексика.

Втора глава (Ръкописите от Рилската редакция на „История славянобългарска“ – с. 229-299) е посветена на 4-те ръкописа, които показват безспорна близост с *Рил* и образуват едно текстово семейство. В **първия раздел** се представят литературноисторическите портрети на ръкописите, а във **втори раздел** на базата на текстологично-езиков анализ се доказва по безспорен начин тяхната генеалогична връзка: *Рилската преправка* от 1825 г. е пряк източник на *Поп-Йоановата преправка* от 1830 г., която на свой ред става извод на *Първа Харитонова преправка* от 1831 г. От нея през същата година монах Харитон прави втори препис – *Втора Харитонова преправка*, от която в средата на XIX век е изготвен *Геровият препис*.

Генеалогията на преписите се потвърждава от изключването на частта *За сръбските крале и светии* от всички ръкописи, като автор на тази промяна става поп Йоан. От друга страна, монах Харитон обогатява историческото повествование с три глави, които липсват в *Рил* и *ПЙ* – *Кратка история за българския род, Възбуждение на българския народ към добродетелите и За ненавистта*.

Текстологичната и езикова съпоставка на ръкописите от **Рилската редакция** показва, че *ПЙ* стои най-близко до *Рил*. Промените, внесени от поп Йоан, са незначителни, предимно на правописно-езиково равнище, и не засягат съдържанието на преправката. В езиково отношение *ПЙ* запазва съотношението между традиционни и народно-разговорни елементи, зададено в ръкописа на Паисий Рилски.

Най-значителна е редакторската намеса в ръкописите на монах Харитон. *XI* става източник на отделни съдържателни различия и доста повече стилистично-езикови замени. Добавките в текста служат за пояснение, уточнение и акцентирание на значението, като не са единични случаите, при които допълненият текст се среща в автографа на Спиридон Рилски. И при съкращенията най-многобройните промени тръгват от *XI*. Лексикалните и граматичните замени са насочени към употребата на традиционни, присъщи за цел. текстове варианти, които от *X2* са пренесени и в *НГ*. Съпоставката на *Рил* и нейните преписи на синтактично равнище показва, че преписвачите рядко променят синтактичната структура на своя извод, като по-свободно е отношението към словоредата на синтактичните конструкции.

В трета глава (Езикови особености на ръкописите от Рилската редакция на „История славянобългарска“ в контекста на книжовноезиковото развитие през 30-те – 40-те години на XIX век – с. 300-421) са характеризирани езиковите черти на всички изследвани ръкописи и е потърсено тяхното място и роля в книжовноезиковото развитие през първата половина на XIX в.

Езиковите особености на *Рил* до голяма степен се определят от езика на двата основни извора. Но и в частите, независими от източниците, както и в своята цялост езикът на Паисий Рилски остава в рамките на славянобългарския език, характерен със смесването на традиционно-книжовни и народно-разговорни езикови елементи. Двата основни типа езикови средства – народни и книжовни – се намират в различно съотношение в отделните езикови равнища на съчинението, като най-стриктното придържане към цсл. традиция се проявява в използваната графична и правописно-фонетична система.

Езикът на *ПЙ* следва плътно езиковите особености на *Рил*. И в преписа на поп Йоан смесването и варирането на книжовни и разговорни езикови елементи е основен отличителен признак. Незначителни отклонения от езика на източника се установяват в слабо увеличаване на разговорните изразни средства.

Преписите на монах Харитон са реализирани в рамките на славянобългарския книжовноезиков тип, зададен от *Рил* и *ПЙ*, но за разлика от езика на източниците в *X1* и *X2* е налице ярко изразен стремеж към увеличаване на цсл. изразни средства. В това отношение славянобългарският език на Харитоновите ръкописи се доближава до езика на „История во кратце“ на йеросхимонах Спиридон.

Макар да е единственият ръкопис с новобългарска графика езикът на *НГ* не излиза от рамките на славянобългарския книжовноезиков модел, характерен за всички ръкописи от **Рилската редакция** на „История славянобългарска“. В предпочитанието си към цсл. изразни средства Н. Геров стриктно следва своя източник *X2*.

Последният шести раздел е отделен на най-значимата функционална сфера, в която намира реализация славянобългарският книжовноезиков тип – историографските съчинения на Българското възраждане. В многобройните преписи и преправки на „История славянобългарска“ от *Зографската чернова* през 1762 г. до последния препис (в рамките на Възраждането) през 1882 г. могат да се проследят отделните етапи в установяването на историографския „стил“ на смесения книжовноезиков тип, както и участието му в изграждането на книжовната норма на българския език.

В **Заключението** (с. 422-425) са синтезирани обобщенията и изводите на цялостното изследване, които могат да бъдат посочени като основни приноси на работата.

В представения монографичен труд могат да бъдат изтъкнати **следните достойнства и приноси**:

1. Актуалност на проучването.

Преправките на „История славянобългарска“ представляват важен етап в културноисторическото и книжовноезиковото развитие в духовния живот на България през Възраждането, те добиват широка популярност и се превръщат в един от най-активните пътища

за разпространение на Паисиевото слово през XIX в. Именно един от преписите на *Рил – Втора Харитонова преправка* – става основа за публикации, които запознават научния свят с книжовното дело на Паисий и дават първите задълбочени, поставени на научна основа проучвания върху „История славянобългарска“. Едва през 1966 г. Б. Ангелов обнародва текста на *Рил*, което „има за цел да задоволи тази отдавна чувствана нужда от проучване и издаване поне на една от преправките“. Въпреки създаваната стойност на преправките и извършваните проучвания върху тях, до 2012 г. книгата на Б. Ангелов остана единственото издание, което независимо от огромния си принос вече не отговаря на съвременните изисквания на науката.

Активното проучване и публикуване на неиздавани досега ръкописи, както и натрупаните изследвания върху историографията на Възраждането, посочват необходимостта от критично издание на преправките по начин, по който беше изготвено изданието на оригиналния Паисиев текст.

2. Публикуване (с. 442-621) на критично издание с наборен текст на *Рил* и различения по преписите, съставлящи Рилската редакция на „История славянобългарска“.

Предложеното издание отговаря на призива на проф. Ал. Бурмов, отправен по повод 200-годишнината на „История славянобългарска“ през 1962 г.: „Не по-малко необходимо е и едно издание на преправките на Паисиевата история, направени по същия начин, по който ще се направи изданието на оригиналния Паисиев текст. Това издание трябва да определи основните варианти на преправките, допълненията и преработките на различните преписвачи и техните извори“.

Публикуваното критично издание дава възможност за по-широки и задълбочени изследвания не само за установяване на връзките между отделните преписи и преправки и начина, по който те са се възприемали и разпространявали през Възраждането, но и ще изясни участието им в процеса на изграждане на новобългарския книжовен език.

3. Очертаване на ясни граници на изследвания кръг ръкописи и аргументация за тяхното обособяване в т. нар. Рилска редакция на „История славянобългарска“.

4. Всеобхватност и пълнота на текстологичния и езиков анализ на изследваните ръкописи и убедителна машабност на приведения илюстративен материал.

5. Първо по рода си цялостно текстологично-езиково проучване на ръкописите от Рилската редакция.

6. Открояване на всички сюжети, фрагменти, части и исторически сведения, заимствани в *Рил* от двата основни източника, и начина на тяхното възприемане и интерпретиране.

7. Извличане от *Рил* на информация, позовавания и коментари, които липсват в двата извора.

Освен наличието на три нови по съдържание части (*За сръбските светии, За турските царе и Разделяне на българската земя на четири части*) с неустановен засега източник, съпоставката открие следната допълнителна информация или отклонения от текста на двамата историографи, систематизирани на с. 225-228 в монографията.

8. Извеждане на финални обобщения и изводи:

1) *Рилската преправка*, съставена от монаха Паисий Рилски през 1825 г., става източник на множество ръкописи, които не копират цялостно, а преработват в различна степен текста на „История славянобългарска“ чрез допълване със сведения и цели фрагменти от „История во кратце о болгарском народе славенском“ на йеросхимонах Спиридон и други исторически източници, което свидетелства за стремежа към актуализиране на Паисиевата *История* в духа на времето, към задоволяване на нарасналото самосъзнание и потребност на българите да знаят своето минало.

2) Компилацията на двете възрожденски историографии превръща *Рилската преправка* в концептуално ново, единно съчинение, а съставителят ѝ в съавтор на Паисий и Спиридон, който в редица случаи променя семантичната натовареност на цялостното послание, надгражда първоначалната идея на своите предшественици историографи и по този начин поставя различни акценти и отправя допълнителни послания, съзвучни с националното самосъзнание на българите през първата половина на XIX век. Взаимното допълване на двете *Истории* дава начало на значителна поредица от текстове, обединяващи заряда на двете историографски съчинения и издигаща на по-високо равнище тяхното въздействие. Обогадената интерпретация на българското минало личи във включването на нови по съдържание части, на информация и коментари, които липсват в двата извора, в използване на нови източници, в постигнатия баланс на двете *Истории*.

3) Единствената приписка в ръкописа на *Рилската преправка*, както и косвени свидетелства от самия текст на преправката дават основание да се предположи, че Паисий Рилски не е неин автор, а е направил препис от съществуваща по-рано компиляция. Но именно този ръкопис от 1825 г. става начало на значителен брой преписи и преработки, които продължават живота не само на Паисиевата „История славянобългарска“, но и на почти неизвестното сред съвременниците съчинение на Спиридон Рилски „История во кратце о болгарском народе славенском“ в пределите на България и извън нея.

4) Текстологичната и езикова съпоставка на ръкописите от **Рилската редакция** показва, че *Поп-Йоановата преправка* стои най-близко до *Рилската преправка*, а най-значителна е редакторската намеса в преписите на монах Харитон. *Първа Харитонова преправка* става източник на отделни съдържателни разночетения и значително повече стилистично-езикови замени, които от *Втора Харитонова преправка* са пренесени в *Геровия препис*. Литературноисторическият и текстологично-езиков анализ доказва следната генеалогична връзка и приемственост на ръкописите от **Рилската редакция**: *Рилската преправка* от 1825 г. става пряк източник на *Поп-Йоановата преправка* от 1830 г., от нея през 1831 г. Харитон изготвя своята *Първа Харитонова преправка*, от която през същата 1831 г. прави и втори препис – *Втора Харитонова преправка*, която на свой ред в средата на XIX в. става извод на *Геровия препис*.

5) Структурната и съдържателна промяна на *Рилската преправка* и последвалите я преписи и преработки намира проява и по отношение на езика, но в своите езикови решения компилаторът остава в духа на основните си извори с техния хибриден, славянобългарски език. Изборът на езикови средства, направен от авторите на ръкописите от **Рилската редакция** представя възможния за тяхното време славянобългарски език, различен от славянобългарския език на Паисий и Спиридон, в който намира реализация виждането на книжовниците за

съчетаването на традиционни и народно-разговорни езикови елементи. Посоката на промените постига баланс и единство и в езиково отношение. Спрямо езика на Паисиевата *История* в определена степен тенденцията е насочена към включване на традиционни книжовни форми, най-вече на правописно-фонетично равнище, докато промените по отношение на Спиридоновото съчинение са насочени към замени с форми и особености на говоримия език.

б) Съпоставката на различията в езика на преписите и преправките от Рилския кръг ръкописи показва отношението им към езика на първоизточниците, а така също допринася за установяване на генеалогията между отделните преписи. Езиковите промени засягат не толкова наличието или отсъствието на варианти, реализиращи противопоставянето на традиционни и народно-разговорни езикови средства, колкото количественото съотношение между тези варианти. По този начин в езика на *Рилската преправка* и пряко свързаните с нея преписи се синтезират елементи както по отношение на книжовната традиция, така и спрямо народно-разговорни форми с наддиалектен характер, които подготвят формирането на книжовноезиковата норма на новобългарския език. *Поп-Йоановата преправка* запазва съотношението между традиционни и народно-разговорни елементи, зададено в ръкописа на *Рилската преправка*, като внася незначителни предимно правописно-езикови промени по посока на говоримата реч. Най-значими изменения в езика се реализират от монах Харитон в *Първа и Втора Харитова преправка*, насочени към употребата на традиционни, присъщи за цел. език варианти, които от *Втора Харитонова преправка* са пренесени и в *Геровия препис*.

7) Многобройните преписи и преправки на „История славянобългарска“ представят основната линия в българската историографска книжнина през Възраждането. Формирането на славянобългарския език като специфична структура с определени принципи на организация на разногенетични езикови елементи и сфера на функциониране и постепенното му обособяване в отделен книжноезиков тип започва в съчиненията на Паисий Хилендарски и Спиридон Рилски и намира своята реализация преди всичко в историографските съчинения до средата на XIX век. Историографските съчинения представят най-плътната и продължителна линия и формирането на историографски „стил“ в рамките на славянобългарския език.

8) Изследването на *Рилската преправка* и ръкописите от **Рилската редакция**, непосредствено свързани с нея, съдейства за изясняването на сложната картина на връзките и приемствеността на възрожденските преписи и преправки на Паисиевата *История*.

II. КНИГА, ПУБЛИКУВАНА НА БАЗАТА НА ЗАЩИТЕН ДИСЕРТАЦИОНЕН ТРУД ЗА ПРИСЪЖДАНЕ НА ОБРАЗОВАТЕЛНАТА И НАУЧНА СТЕПЕН „ДОКТОР“

Езикът на „История во кратце о болгарском народе славенском“ на йеросхимонах Спиридон (1792 г.) (в контекста на езиковата ситуация в България през втората половина на XVIII в.). Пловдив: УИ „Паисий Хилендарски“, 2009, 301 с. Print ISBN 978-954-423-562-8

В центъра на изследването е характеристиката на езиковите особености на второто по значимост историографско съчинение в българската книжнина през втората половина на XVIII в. и определяне на неговото място в сложната езикова ситуация в българските земи през този

период. **Книгата е първото цялостно монографично проучване върху езика на „История во кратце“**, който в една или друга степен се свързва с цсл. език, изиграл от своя страна важна роля в историята на българския книжовен език. Правилното осветляване и интерпретиране на взаимодействието между българската книжовноезикова традиция, цсл. език на руските печатни богослужебни книги и народния разговорен език налагат едно по-детайлно и всеобхватно изучаване на езика на водещите книжовници на епохата, сред които е и йеросхимонах Спиридон. В България цсл. език не сменя и не отменя домашната книжовна традиция, а съществува и се употребява паралелно с нея, като в много случаи двата книжовни пласта се покриват напълно и не могат да бъдат разграничени. Поради общия си произход и идентична структура среднобългарските и църковнославянските писменоезикови форми се обединяват в една „традиционна“ форма, която се противопоставя на народния език.

Границите на изследването са очертани от два показателя – граматичните единици, които обхващат всички езикови равнища, и езиковата система, в която те функционират, представляваща компонент на езиковата ситуация в България през втората половина на XVIII в. Синхронното описание на езиковите единици се съпровожда от съпоставка с нормите на старобългарския и среднобългарския книжовен език, на новобългарския език в неговото диалектно многообразие, а също така и с нормите на цсл. език. Като нормативни се отчитат и вариантите, доколкото те са кодифицирани в граматика и речници. Описанието и анализът на езиковите единици се основава на предварителна компютърна обработка на всички словоформи в съчинението и следва традиционното съотнасяне към езикови равнища.

При характеристиката на фонетично-ортографичните особености в **Глава първа (Графични, пунктуационни и правописно-фонетични особености – с. 26-49)** акцентът пада върху правописа и графиката на буквените и пунктуационни знаци, които са значими за определяне на правописната система, от която е изхождал книжовникът. Фонетичните особености се засягат дотолкова, доколкото те имат отношение към правописа на отделни букви.

Спиридон се придържа сравнително последователно към традиционната графична система, при която редица правописни и фонетични черти могат да се тълкуват както като цсл. влияние, така и като влияние от страна на българската ръкописна книжовна традиция – знаците за придихания и ударения, употребата на синонимични букви за гласните [и], [о] и [у], на пунктуационни, надредни знаци и съкращения, използването на някои гръцки букви, наличието на **з**, **ѳ** и **ы** на етимологичните им места, на думи и форми с епентетично **л**, предаването на стб. гласни **ж**, **ъ** и **ь** с [у], [о] и [е] и изпадането на еровете в слаба позиция, спазване на етимологичния принцип на правопис и др. Високият престиж на цсл. език и на руските печатни книги през Възраждането, а така също кодификацията на неговата норма до голяма степен предопределят приемането и следването на цсл. графика и фонетика. Това се потвърждава от случаите, в които авторът се придържа към особености, характерни само за цсл. език като употребата на - = **на**, на краесловните ерове, на съчетанията [ор, ер], [ол, ел] и [ро, ре], [ло, ле] на мястото на сричкотворните **р**, **л** и на **ръ/рь**, **лъ/ль**. По правилата на предходната писменост, различни от цсл. език, думите се разделят по фонетичен принцип като проклитиките и

енклитиките се пишат съединено с думата, която има ударение, от дамаскинската книжнина се заимства знакът џ за [дж] и др.

В изследваното съчинение са намерили отражение и редица народни фонетични особености, свързани с промените на гласните и съгласните, настъпили в разволя на българския език – редукция на гласните а, ѳ и о в безударна позиция, наличие на гласна [ъ], отбелязвана с буквите ъ и в отделни случаи с ж, на съчетания ър, ъл, на рефлексите на старобългарските гласни - > [е], ѡ > [и], асимилация на съгласните по беззвучност, дисимилация на съчетанието [св] > [сл], елизия на [х], замяна на предлога и представката въ с оу и др. Често явление в съчинението е използването на варианти, отразяващи народни и книжовни фонетични особености – белег на езика на възрожденските книжовници, който показва пътя на формиране на единни общоприети норми на изграждащия се новобългарски език.

Глава втора (Морфологични особености – с. 50-149) е посветена на измененията във формите и функционирането на отделните морфологични категории. В съчинението на йеросхимонах Спиридон са отразени преди всичко морфологични особености на традиционния книжовен език, но независимо от стремежа на автора да следва книжовната традиция в „История во кратце“ са намерили място редица граматични форми и категории, бележещи етапи от историческия разволя на българския език.

Най-значителните промени на граматично равнище намират израз в разпадане на падежната система, за което свидетелстват многобройните случаи на неправилна употреба на падежите при съществителните, прилагателните, причастията, местоименията, числителните; на липсата на съгласуване по падеж между определения и определяеми; на нарушаване на връзката между падежните окончания и синтактичните функции и установяване на обща падежна форма.

Категорията определеност в изследвания ръкопис отразява състоянието на среднобългарския книжовен език. Както и в съчиненията на книжовниците от Търновската книжовна школа предпочитание се отдава на използването на задпоставени показателни местоимения и употребата на относителното местоимение иже в препозиция с детерминираща функция. Този начин за изразяване на определеност, както и широкото използване на третоличното местоимение той са признаци, отличаващи езика на среднобългарските книжовни паметници от цсл. Типично българска езикова черта е употребата на енклитичните дателни форми на личното местоимение в посесивна функция, както и използването на кратките винителни форми за 3 л. и тяхната фиксирана позиция при глагола.

Промените на глаголната система намират различно отражение в историографското съчинение на Спиридон – в по-голяма степен те представят определени тенденции във функционирането на глаголните категории и значително по-слабо засягат измененията на глаголните форми. Разрушаването на старата система от глаголни спрежения (според типа основа на сегашно време) почти не намира проява в изследвания материал – по ново а-спрежение са отбелязани само няколко форми (гледашъ, гледѣтъ, дѣшатъ). Сравнително по-често се срещат форми за сег. време с отпадане на окончанието: поустѣ, вардѣ, повѣгнѣ, ѿмсти, плѣни и др. Единични промени се наблюдават в парадигмата на глагола вѣсти: си, ѳ, сл. По-ограничена проява

намира настанияването на окончание $\chi\text{ж}>\chi\text{а}$ във формите на аориста за 3 л. мн. ч., познато на говоримия език през среднобългарската епоха: $\text{ср'ѣта}\chi\text{ѣс-}$, $\text{ви}\chi\text{ас-}$, $\text{шварна}\chi\text{ас-}$, $\text{чѣ}\chi\text{а}$ и др. Под влияние на народната реч се появяват и такива аористни форми като стана , мина , оузе , ѡне , поче , каже , има и др.

В ръкописа са намерили отражение определени тенденции във функционирането на глаголните времена, характерни за развоя на българския език. Особено активна е употребата на презентни форми за означаване на минали действия в т. нар. сег. историческо време, за изразяване на бъд. време във финални и допълнителни подчинени изречения, въведени от съюза да , и др. Важно свидетелство за историята на бъд. време в българския език са регистрираните форми на бъдеще време в миналото, образувани с имперфектната форма на спомагателния глагол имѣти .

Безспорно една от най-големите промени в развитието на глагола в българския език, която го отделя от другите славянски езици, е появата на система от преизказни глаголни форми, образувани върху основата на стария перфект, който претърпява ново семантично развитие. Многобройните случаи на употреба на перфектни форми без спомагателен глагол получават в изследваното съчинение несвидетелско значение. В резултат на реконструкция на ненаблюдавани действия върху основата на техни последици перфектът се противопоставя на индикативните форми само по модален признак. Категорията модус на изказването не е позната на цсл. език.

Неличните глаголни форми в “История во кратце” отразяват състоянието, характерно за среднобългарския период от развитието на тези граматични категории – преобладаване на инфитивни форми при силна конкуренция с да -конструкции; използване като неизменяема на формата за м. р. ед. и мн. ч. (по-рядко за ж. р.) на деятелните причастия и функционирането им като второстепенно сказуемо (често свързано с глагола с помощта на съюза и) или като лични глаголни форми.

Анализът на синтактичните особености в **Глава трета (Синтактични особености – с. 150-226)** показва, че взаимодействието на двете основни езикови формации през втората половина на XVIII и началото на XIX в. намира най-ярка проява на синтактично равнище. Независимо от стремежа на автора да следва книжовната традиция при изразяване на синтактичните отношения и преобладаването на синтетичните граматични средства, в изследваното съчинение намират проява и редица особености, отразяващи аналитичната тенденция в развоя на българския език. Най-ярко свидетелство за преобразуване на падежните отношения е разрушаването на връзката между падежните окончания и синтактичните функции, довело до установяване на обща форма. Разширяването на предложните конструкции за сметка на безпредложните е съпроводено с генерализиране на формата за имен. или вин. падеж. Показателна в това отношение е засилената употреба на имен. падеж след предлозите ѡ , сѣ , вѣ , до , по , на , ш . Тенденцията към обобщаване на вин. или имен. падеж за сметка на другите косвени падежи намира проява в изместването на род. падеж при отрицание, след числителни и особено

след количествени местоимения и наречия, на род. партитивен, на род. с аблативно значение при глаголите *просити*, *искати*, *слъшати*, *видѣти*, *желати*, на твор. падеж при глагола *владѣти* и др.

В ръкописа са представени всички основни синтактични типове изречения (по структура и функция), познати на съвременния български език. Пълнотата и голямото разнообразие на синтактични форми се дължи преди всичко на влиянието на езика на традиционната книжнина – старобългарска и църковнославянска. Придържането към традиционната писмена практика намира израз в предпочитанието към съюзни средства, засвидетелствани в стб./среднобългарските и цсл. писмени паметници – *же*, *таже*, *иво*, *оубо*, *во*, *аще*, *тогѡ ради*, *идѣже*, *иже*, *тако/такоже*, *коликѡ*, *егда*, *когда*, *кто*, *что*, *кон*, *нежели*, *дондеже*, *зане* и др. Но в „История во кратце“ също така са представени и редица особености, характерни за синтактичния строеж на говоримата реч: подчертано предпочитание към паратактични конструкции, употреба на безсъюзно и многосъюзно свързани сложни изречения, незавършени в структурно отношение конструкции, невинаги ясно ограничени изречения (и поради неустановеност на пунктуацията), липса или неясно диференциране на съюзната връзка (поради натоварването на някои съюзи с повече функции), употреба на елиптични изречения. С влиянието на аналитичната тенденция е свързано увеличаването на *да*-конструкциите – предимно в подчинени допълнителни и финални изречения, както и случаите с удвояване на допълнението.

Взаимодействие между книжовната традиция и народния език се наблюдава и при словоред на съгласуваните определения. Преобладаването на препозитивните определения е характерно за новобългарския език. Постпозитивният словоред, унаследен от стб. паметници, представен също с голям брой примери в изследвания материал, е типичен за книжнината от XVII и XVIII в., както и за редица български диалекти. Наблюденията над словоред в простото изречение показва тенденция към по-тясно свързване на частите на сказуемото в една група.

Глава четвърта (Характерни черти на лексиката на „История во кратце о болгарском народе славенском“ – с. 227-280) е отделена за проучване на лексикалната система на ръкописа. От **функционално-генетична** гледна точка лексикалните единици са обособени в четири групи:

(1) Най-голям дял заемат лексемите, които отразяват стб. писмена традиция. Това са думи от основния речников фонд, предимно от праславянски произход, които са присъщи както на книжовния, така и на говоримия български език. Около една трета от тази лексика се отнася само към книжовния лексикален пласт – лексемите са представени в писмените паметници (стб., среднобългарски и цсл.), но отсъстват в говоримата реч. Значителна част от тези думи се връща в българския език чрез посредничеството на цсл., а друга се пази само в българските диалекти. Част от стб. книжовна лексика е фиксирана в съчинението на Спиридон с променена семантика, в повечето случаи характерна и за съвременния език: *шполѹитис-*, *шпрѣтис-*, *клѣтка*, *тѣснота*, *година* и др. От друга страна, появата на нови значения води до разширяване на семантичната структура на някои думи – напр. глаголът *полѣтѣти* се обогатява с нов семантичен компонент “устремявам се, понасям се”, *вз-* ти със “започна”; съществителното *дѣша* придобива и ново значение “човек”, крило “страна, странична част” и др. В семантичната структура на някои

старобългаризми се наблюдава промяна под влияние на цсл.: *позорѣ*, *предложеніе*, *возвѣдити*, *возмѣтитис-* и др. Такава семантична промяна претърпяват лексеми с подчертано книжен характер, които са чужди на говоримата реч.

(2) Книжовни по характер са и лексемите, които са фиксирани само в цсл. писмени източници. Сред тях най-голям дял заемат съществителните имена с наставки *-ніе*, *-іе*, *-ство*.

(3) Народно-разговорната лексика в Спиридоновата “История” обединява думи, които не се срещат в книжовни писмени паметници, но са били познати на народната езикова практика в края на XVIII в. Това са предимно лексеми с общобългарски характер, които се срещат по цялата българска езикова територия. Освен думи от домашен произход в съчинението са употребени и някои заемки, като турцизмите представляват най-многобройна част от тях. За народния характер на заемките от турски свидетелства фактът, че в редица случаи те са добавени от автора в полетата или вътре в текста за поясняване на книжовни думи и названия.

(4) В историографията на йеросхимонах Спиридон намира отражение и книжовна лексика, проникнала в съчинението чрез използваните от автора източници, написани на църковнославянски. Това са по всяка вероятност русизми, лексикални новообразувания, възникнали в руския литературен език през XVIII в., а така също и някои думи от латински и гръцки произход, заети вероятно чрез посредничеството на руския език.

С оглед **строежа на думите** са анализирани представените словообразователни модели и типове. Повечето от отбелязаните словообразователни средства имат книжен характер. Значителна част от употребените книжовни словообразователни типове – напр. наставките *-дрѣ*, *-инѣ*, *-ка*, *-остѣ*, *-ота*, *-ство*, *-іе*, *-ка* (при съществителните) и префиксите *до-*, *за-*, *из-*, *на-*, *въ-*, *по-*, *раз-* (при глаголите) – са присъщи както за книжовни, така и за народни по произход думи. Композицията като начин на словообразуване заема относително неголям дял в езика на съчинението. Почти всички сложни думи имат книжовен произход, единични са случаите на народни по характер лексеми. Около една трета от сложните думи са проникнали в говоримата реч под влияние на домашната книжовна традиция предимно от дамаскинската книжнина.

Взаимодействието между различните езикови системи на лексикално равнище намира израз в използването на немалко лексикални варианти и синоними. Тази вариативност на изразните средства, която се проявява на всички езикови равнища и характеризира езика на цялата ранна възрожденска книжнина, свидетелства за хетерогенност на инвентара от изразни средства и за неустановеност на книжовната норма.

В **Заключението** се обобщават резултатите от изследването и се очертава мястото на съчинението в българското книжовноезиково развитие. Езикът на “История во кратце о болгарском народе славенском” се отличава с хетерогенен състав на изразните средства, предопределен до голяма степен от компилативния характер на съчинението. Установява се свободно, немотивирано съчетаване на традиционни, книжни, и народни елементи. Съотношението между тях показва значителен превес на книжовните елементи, което свидетелства за определен стремеж към целенасочено следване на традиционната книжовна норма. В съчинението на йеросхимонах Спиридон са се преплели последствията от двете линии на възприемане на книжовната традиция – приемственост от домашната литературно-езикова

практика и цсл. влияние. Цсл. влияние се проявява преди всичко в правописа и фонетиката, които до средата на XIX в. се възприемат като образец, съвършена форма на славянския писмен език, който в съзнанието на възрожденските книжовници се отъждествява със старобългарски. Цсл. език разширява и активизира възприемането на езикови черти от традиционния български книжовен език и старата лексика. Той служи за запазване, развиване и обогатяване на нормативната система на среднобългарския книжовен език, чиито основи са поставени още в най-ранните Кирило-Методиеви текстове.

В работата могат да бъдат открити следните **достойнства и приноси на изследването**:

1. Предложената монография е първото цялостно и всестранно изследване на езика на “История во кратце о болгарском народе славенском” на йеросхимонах Спиридон – второто по значимост историографско съчинение през XVIII в.
2. Отсъствието на цялостно изследване върху развоя на българския книжовен език в периода на Възраждането, както и наличието на редица неизследвани проблеми от езиковата ситуация в България в края на XVIII в. определят актуалността и значението на разработката.
3. Определянето на писменоезиковата система, от която е изхождал книжовникът, дава допълнителни сведения при изясняване на някои аспекти на езиковата ситуация в България в края на XVIII в.
4. Анализът на езиковите особености на съчинението посочва съотношението между традиционно-книжовни и народно-разговорни езикови елементи и начините на взаимодействие помежду им.
5. Направен е опит за разграничаване (където е възможно) на цсл. от домашните (стб./среднобългарски) книжовни езикови елементи.
6. Резултатите от съпоставителния анализ на езиковите единици с нормите на стб. и среднобългарския книжовен език, на новобългарския книжовен език в неговото диалектно многообразие, както и с нормите на цсл. език дават възможност за определяне на хронологията и мястото, което езиковите единици заемат в българската книжовноезикова традиция.
7. Проведеното изследване дава сведения за степента на цсл. влияние върху българския език на ранния етап от неговото изграждане, както и за пътищата на това влияние.
8. Анализът на отделни граматични категории и конструкции и тяхното функциониране в съчинението имат отношение към определяне на нормата на цсл. език и границите на нейната вариативност.
9. Посочва се влиянието на руския език при формирането на някои цсл. езикови особености.
10. Конкретният материал може да бъде използван при определяне спецификата на функциониране на цсл. език в България в края на XVIII в., както и при изграждане на цялостно изследване на развоя на българския книжовен език в периода на Възраждането.
11. Набелязани са паралели с езика и на други книжовници (Паисий, Софроний, Й. Кърчовски) от края на XVIII и началото на XIX в.

III. ПУБЛИКАЦИИ ПО ТЕМАТИЧНИ ОБЛАСТИ

III.1. ПУБЛИКАЦИИ, СВЪРЗАНИ С ТЕМАТА НА ХАБИЛИТАЦИЯТА

Анотираните работи апробират отделни части и концептуални проблеми от монографията, залегнали в цялостната разработка. По-голямата част от текстовете изграждат структурата на научния труд, но има и изследвания, които допълват важни детайли от пълната картина на проучването.

III.1.1. РИЛСКАТА ПРЕПРАВКА И ПРЕПИСИТЕ, НЕПОСРЕДСТВЕНО СВЪРЗАНИ С НЕЯ

- **Рилската преправка на „История славянобългарска“ на Паисий Николаевич Рилски. // Рилска преправка на „История славянобългарска“ (Рилски манастир, монах Паисий Рилски, 1825). Фототипно издание на оригиналния текст. Преводи. Изследвания. Пловдив: ИК „Жанет 45“, 2018, с. 395 – 412, 449 – 450. Print ISBN 978-619-186-464-5**

Студията е част от научните изследвания към първото фототипно издание на ръкописа на Паисий Рилски от 1825 г., снабдено с превод на оригиналния текст на съвременен български език, научни бележки и индекс на топонимите, етнонимите и антропонимите, които също са дело на автора на студията. Представено е детайлно палеографско-кодикологично описание на ръкописа, анализирани са в пълнота неговата структура и съдържание, като са допълнени и разгърнати данните, схематично отбелязани от Б. Ст. Ангелов в първото и единствено до настоящото издание на паметника през 1966 г. На базата на текстологична съпоставка с двете значими ранновъзрожденски историографии на Паисий Хилендарски и Спиридон Рилски е акцентирано върху извеждането на принципите на компилиране на използвания материал, подбора на историческите събития, хронологичното им подреждане, структурирането на отделните части и композицията на съчинението, което го превръща в самостоятелен, концептуално единен, обогатен и по-въздействащ разказ за българското минало, дал началото на множество преписи и редакции през първата половина на XIX век.

- **Рилска преправка на „История славянобългарска“. Индекс на личните имена, топонимите и етнонимите. // Рилска преправка на „История славянобългарска“ (Рилски манастир, монах Паисий Рилски, 1825). Фототипно издание на оригиналния текст. Преводи. Изследвания. Пловдив: ИК „Жанет 45“, 2018, с. 555 – 582. Print ISBN 978-619-186-464-5**

Съставеният индекс обогатява изданието на оригиналния текст на *Рилската преправка*, като осветлява споменатите исторически лица и събития. Представените данни дават възможност на изследователите за удобна и бърза съпоставка и работа както по отношение на историческите факти, така и на езиковите промени във всички (известни досега и бъдещи) писмени паметници, свързани пряко или косвено с преправката.

Индексът на личните имена, етнонимите и топонимите е съставен по азбучен ред на заглавните статии, оформени според нормите на съвременния български книжовен език. Във всяка статия са представени всички словоформи от оригиналния текст с указване на листа и

реда във фототипното издание на ръкописа. При личните имена в една статия са обединени слоформите от самото име, последвани от притежателните прилагателни от него, докато прилагателните от топонимите и етнонимите са поместени в отделни статии. Редът на слоформите в статиите следва парадигмата на падежните форми (имен., род., дат., вин., твор., мест. и зват. падеж) в ед., мн. и дв. число, кратките прилагателни имена предшестват пълните форми. Граматични бележки се посочват само при наличието на омонимични форми, напр. гръцеска sg. m. gen.; гръцескимъ pl. dat.; български adv. и т. п.

- **Преписите на Рилската преправка на „История славянобългарска“ – текстологична и езикова характеристика. // Лингвистични проблеми, Година I, кн. 1, 2019. Благоевград: УИ „Неофит Рилски“, 2019, с. 67 – 74. Print ISSN 2682-9673**

Изхождайки от текстологичната съпоставка и анализа на езика на *Рилската преправка* (*Рил*) и ръкописите на *Поп-Йоановата преправка* (*ПЙ*), *Първа* и *Втора Харитоновата преправка* (*X1* и *X2*) и *Геровият препис* (*НГ*), статията се фокусира върху изключителната близост на разглежданите ръкописи както в съдържателен план, така и по отношение на структурата и използването на изразни средства, което недвусмислено доказва тяхната пряка генеалогична връзка с компилативното съчинение на Паисий Рилски. Освен посочване на непосредствения източник на всеки един от преписите съпоставката цели открояването на специфичните им особености, изясняване на причините и основанията за направените от книжовниците промени.

Най-малко текстологични разночетения и езикови разлики се установяват в *ПЙ*, а съвпадението с *Рил* категорично доказва използването ѝ като първообраз на преписа на поп Йоан. Промените, въведени от *ПЙ*, от своя страна, са повторени в следващите преписи, което подкрепя до голяма степен вероятността *ПЙ* да е прекият източник на преписите на Харитон. Многобройните, особено езикови промени, обърнати към книжовната традиция и водещи началото си от *X1*, не изключват възможността за наличие на друг междинен ръкопис, тясно свързан с цел. книжовна традиция, но също така напълно вероятно е преписите да са дело на високообразования монах Харитон. А немалкото съвпадения единствено между *X2* и *НГ* доказват факта, че Н. Геров е направил своя препис по *X2*.

- **Преписите от кръга на Рилската преправка (1825) на „История славянобългарска“ – проекция на книжовноезиковите процеси през първата половина на XIX век. // Сб. Материали III Міжнародного науково-методичного семінару з болгарської мови, літератури, культури та історії (15-16 травня 2014 р). Збірник тез. Бердянск, БДПУ, 2014. Бердянск: БДПУ, 2014, с. 170 – 173. Print УДК 11.163.2+821.163.2+94+008(045)**
- **Хибридният църковнославянски език на Рилската преправка на „История славянобългарска“ (и на кръга от преписи, непосредствено свързани с нея) – част от книжовноезиковите процеси през първата половина на XIX век. // Русистика сегодня: традиции и перспективи. Юбилейна международна научна конференция (София, 23-25.11.2016). София: Тип-топ прес, 2017, с. 643 – 648. Print ISBN 978-954-723-197-9**
- **Мястото на Рилската преправка и преписите от Рилската редакция на „История славянобългарска“ в книжовноезиковото развитие в България през първата половина**

на XIX век. // Славянски диалози, Година XV, 2018, кн. 21. Пловдив: УИ „Паисий Хилендарски“, 2018, с. 37 – 54. Print ISSN 1312-5346

Езиковите особености на обединените в едно родословие преписи и преправки очертава един от пътищата при формирането на новобългарския книжовен език, междинни етапи и посоки в неговото развитие. Общото и различното в езика на *Рил* и преписите от **Рилската редакция**, набелязано в първите две статии, е разгърнато и детайлизирано в третото изследване. Всички проучени ръкописи са реализирани в рамките на славянобългарския книжовноезиков модел – специфична структура с определени принципи на организация на разногенетични езикови елементи и сфера на функциониране, чието обособяване в отделен книжовноезиков тип започва в *Историите* на Паисий Хилендарски и Спиридон Рилски (двата основни източника на *Рил*) и намира своята реализация преди всичко в историографските съчинения до средата на XIX в.

Съпоставката на различията в езика на преписите и преправките от **Рилската редакция** показва отношението им към езика на първоизточниците, а така също допринася за установяване на генеалогията между отделните ръкописи. В своята цялост езикът на *ПЙ* показва изключителна близост с езика на *Рил* в смесването на цсл. (книжовни) и български (разговорни) езикови елементи, като незначителни отклонения се установяват в слабото увеличаване на разговорните изразни средства. Най-значими изменения в езика се реализират от монах Харитон в *X1* и *X2*, насочени към употребата на традиционни, присъщи за цсл. език варианти. Езикът на Харитоновите преписи остава в рамките на книжовноезиковия тип на своите извори, но за разлика от тях при смесването на разнородни езикови средства Харитон е дал сериозен превес на цсл. форми и конструкции, с което се доближава най-много до езика на „История во кратце“ на йеросхимонах Спиридон. Макар и да използва новобългарска графика, езикът на *НГ* също остава в рамките на славянобългарския книжовноезиков модел, характерен за всички ръкописи от **Рилската редакция** на „История славянобългарска“. В предпочитанието си към цсл. изразни средства Н. Геров стриктно следва своя източник *X2*.

III.1.2. СЛАВЯНОБЪЛГАРСКИЯТ КНИЖОВНОЕЗИКОВ ТИП

- **Отношение церковнославянской письменной традиции XVIII в. к формированию русского и болгарского литературных языков нового типа. // XI конгрес на МАПРЯЛ Мир руского слова и руское слово в мире (17-22.09.2007, Варна), Том 3. Русский язык: диахрония и динамика языковых процессов. Функциональные разновидности русского языка. София: Heron Press, 2007, с. 223 – 226. Print ISBN 978-954-580-215-7**

Изследването се фокусира върху ролята на цсл. език – руската редакция на книжовния стб. език – в процеса на формиране на новобългарския и съвременния руски език. Потърсена е типологията при изграждането на книжовните езици от нов тип (националните книжовни езици) в ареала на *Slavia Orthodoxa* в обособяването на хибридни разновидности на цсл. език, които представляват преходни книжовноезикови формации, междинно звено между традиционния книжовен език и езиковия стандарт от нов тип, максимално близък до разговорния език. Славянобългарски, славяноруски, славяносръбски са само част от

термините, с които се обозначават тези смесени книжовни езици. Отбелязана е и спецификата при тяхното формиране в България и Русия, предопределена от своеобразието на книжовноезиковата и културна ситуация във всяка страна, от различните структурни особености на разговорните езици, определящи тяхната дистанция от цсл. език.

- **К типологической характеристике славяноболгарского языка второй половины XVIII – начала XIX века. // Научни трудове на ПУ “Паисий Хилендарски”, том 48, кн.1, сб. Б. Филология. Пловдив: УИ „П. Хилендарски“, 2010, с. 214 – 221. Print ISSN 0861-0029**

Представянето на езиковата ситуация в България през втората половина на XVIII и началото на XIX в. показва активното участие на цсл. език при реализирането на този смесен по тип език, който самите книжовници, осъзнавайки неговата автономност, наричат „славянобългарски“. Посочва се, че този хибриден език намира проява преди всичко във възрожденските историографски съчинения („История славянобългарска“, „Зографската история“ и „История во кратце о болгарском народе славенском“), които бележат прехода от средновековната литература с характерната за нея църковно-религиозна тематика и жанрове към новата, секуларна, литература.

Образуването на „смесените“ езици във всички славянски православни страни зависи от съотношението между книжовния език и народно-разговорната реч. Именно промените в разговорния език определят състава на хибридният език. За българската книжовноезикова традиция към книжовните признаци спадат падежните форми на имената, синтетичните форми на степените за сравнение, липсата на членни форми, инфинитив на *-ти*, просто бъд. време и т. н., т. е. признаци, които отсъстват в народно-разговорния език. Различното съотношение между книжовни и разговорни елементи предопределя значителните разлики в текстовете, създадени на този смесен език – едни от тях са значително по-близки до книжовния цсл. стандарт по редица признаци, докато други до голяма степен се различават от него, което зависи от индивидуалните възможности на книжовника – неговия езиков опит, образovanост и книжовна нагласа.

- **Функциональный статус гибридных вариантов церковнославянского языка во второй половине XVIII – первой четверти XIX вв. (на материале первых историографий болгарского Возрождения). // Международна научна конференция *Русистика XXI века: традиции и перспективы* (Шумен, 11-12.10.2013). Шумен: Химера, 2013, с. 321 – 331, ISSN 1313-9800**

При прилагането на комплексен подход към изследването, съчетаващ както лингвистични (характеристика на езиковите особености), така и социолингвистични (реконструкция на социокултурната и езиковата ситуация) методи на анализ, в статията се анализират възможностите за обособяването на един от хибридните варианти – славянобългарския език на първите български историографски съчинения – в качеството му на функционална разновидност на цсл. език. С появата на първите цсл. граматик в началото на XVII в. и особено с разпространението на книгопечатането стандартният цсл. език получава още една функционална реализация – граматически регламентирания стандартен цсл. език, позволяващ

създаването както на богослужбни, така и на светски текстове независимо от текстовете образци. В славянските православни страни общоевропейската идея за „простите“ езици се осмисля като съзнателен отказ от стандартния граматически регламентиран вариант в полза на хибридният, значително опростен вариант на цсл. език в светската сфера вследствие на неговия социален престиж и културна значимост.

- **Структурно-функционален статус на славянобългарския език на „История славянобългарска“ (към типологията на хибридните варианти на църковнославянския език).** // Проглас, 2013, кн. 2, (год. XXII). Велико Търново: УИ „Св. св. Кирил и Методий“, 2013, с. 146 – 162. Print ISSN 0861-7902. Online 2367-8585 <<http://journals.uni-vt.bg/proglas/bul/vol22/iss2/>>
- **Структурно-функционален статус на славянобългарския език („История во кратце о болгарском народе славенском“ на йеросхимонах Спиридон).** // Годишна конференция на факултет „Славянски филологии“, СУ „Св. Климент Охридски“, 2013 *Езици на паметта в литературния текст*. Велико Търново: Издателство „Фабер“, 2014, с. 541 – 547, ISBN 978-619-00-0111-9

В двете статии са разгледани структурните и функционални особености на езика на „История славянобългарска“ и „История во кратце о болгарском народе славенском“, въз основа на които той може да бъде обособен като самостоятелна езикова формация. Славянобългарският език на двете най-значими възрожденски историографии синтезира свободно книжовни и некнижовни езикови елементи и представлява модел на съотносителни системи, които могат да бъдат разслоени, т. е. могат да бъдат отделени елементите на представените езикови системи с присъщата им граматична семантика. При разграничаването на изходните книжовноезикови системи в съчиненията на Паисий Хилендарски и Спиридон Рилски особена значимост придобиват именно тези различителни признаци, които реализират максималната дистанция между тях. Такива актуализирани признаци са определени граматични категории в именната и глаголната система (разколебаване на падежите и установяване на обща форма на името, наличие на членувани форми, съвместна употреба на синтетични и аналитични форми на степените за сравнение, на архаични и новобългарски местоименни форми и др.; използване на инфинитив и *да*-конструкции, наличие на причастни форми във функция на сказуемо и др.), отделни синтактични конструкции (съчетание на традиционни съюзни средства и синтактични обрати, характерни за говоримата реч), фонетични и правописни особености.

- **Славянобългарският книжовноезиков тип и формирането на историографски стил.** // *Руският класически логос: измерения и посоки*. Юбилеен сборник, посветен на доц. д-р Николай Нейчев. Пловдив: УИ „Паисий Хилендарски“, 2019, с. 195 – 207. Print ISBN 978-619-202-469-7

В статията се проследява развитието на българската историографска книжнина от Средновековието до средата на XIX в., като акцентът е поставен върху новата линия във възрожденската историография, белязана от появата на „История славянобългарска“. Просвещенските идеи на хилендарския монах се противопоставят на средновековните

възгледи за историята и бележат процес на преосмисляне на средновековния историографски жанр. Преправките на „История славянобългарска“ през втората четвърт на XIX в. дават живот и на второто по значимост повествование за историята на българите – „История во кратце“ на йеросхимонах Спиридон Рилски. Паисиевата историографска традиция продължава и в първото печатно издание на преправките през 1844 г. – „Царственик“ на Хр. Павлович. Корпусът от преписи и преправки в тяхната съпоставимост и променливост във времето свидетелства за растящите потребности на обществото от самоопределяне, от утвърждаване на българската идентичност. Това търсене на опора в историята е подчинено на просветителски и възрожденски идеи и бележи процеса на постепенно демократизиране на българската книжнина както по съдържание, така и по език. Един от инструментите за усвояването на новите идеи е утвърждаването в историографските съчинения на славянобългарския език – един хибриден книжовноезиков тип, съдържащ в различните съчинения в различни пропорции елементи от цсл. език и народно-разговорната реч.

Смесените книжовноезикови типове имат доминираща роля в периода на преориентация на културните ценности, когато се зараждат историографията, светската проза и поезия, граматическата и научната литература, първите библейски преводи и периодиката. Разнообразната книжовна продукция, реализирана в рамките на смесения книжовноезиков тип, се отличава не само със своя жанрова специфика, но и с различна организация на езиковите средства както по отношение на степента на участие на разногонетичните подсистеми, така и при избора и редуването на отделни техни компоненти. Но независимо от по-големите или по-малки разлики всички писмени реализации се обединяват от тенденцията към все по-последователно доминиране на народната говорна основа.

Историографските съчинения на Българското възраждане представят най-плътната и продължителна линия, реализирана в рамките на славянобългарския книжовноезиков тип. В течение на 120 години от появата на *Зографската чернова* през 1762 г. и *Първия Софрониев препис* през 1765 г. до *Банския препис* през 1882 г. в многобройните преписи и преправки на „История славянобългарска“ могат да се проследят отделните етапи на навлизане и установяване на народната говорна основа в историографския „стил“ на смесения книжовноезиков тип, както и участието му в изграждането на книжовната норма на българския език.

III.2. ПУБЛИКАЦИИ, НЕ СВЪРЗАНИ С ТЕМАТА НА ХАБИЛИТАЦИЯТА

III.2.1. ЛЕКСИКОЛОГИЯ И ЛИНГВОКУЛТУРОЛОГИЯ

- **Християнска (православна) лексика как един из компоненти на духовната култура и негово място в езиковото сознание на руските и българските. // X Международен Симпозиум на МАПРЯЛ *Теоретически и методически проблеми на руския език как на иностранно в традиционна и корпусна лингвистика* (8-11.04.2010). Велико Търново: ИВИС, 2011, с. 521 – 524. Print ISSN 1312-3069**

- **Реминисценции на православието в езиковото съзнание на българите и руснаците (опит за съпоставка).** // Първа национална междуниверситетска конференция *Език, литература, многоезичие* (май 2009). София: Издателство на Нов български университет, 2011, с. 40 – 51. Print ISBN 978-954-535-619-3

Представените статии са обединени от анализа на устойчиви (възпроизводими, клиширани) изрази и фразеологизми с ключовите лексеми *Бог, Господ, Божи*, зафиксирани в тълковните и фразеологични речници на българския и руския език. В първата работа са набелязани, а във втората допълнени и задълбочени обобщенията и изводите за обичайното, ежедневно възприятие от носителите на езика на християнския (православен) Бог въз основа на извличане и интерпретация на смисъла на даден израз, залегал в общественото съзнание и изкристализирал в езика. Значителна част от лексиката и фразеологията и в двата езика потенциално пази в семантиката си православни (православно-битови) реминисценции – напр. б. *Сбогом!* и р. *Спасибо!*

Чрез прилагането на определени херменевтични процедури е направен опит за обособяването и съпоставянето на отделни групи от устойчиви изрази, отразяващи представите за Бога от носителите на българското и руското езиково съзнание, което дава основание да се открият отделни аспекти от менталността на двата народа. Съвпадението на значителна част от изследваните единици е свързано с общата религия и пътищата на нейното приемане, с вярата в могъществото на Бога и Божията справедливост, но така също и на общия първоизточник – Библията и библейските книги, които имат изключително значение за духовното и езиково развитие на християнските народи: б. *Бог дал, бог взел; Бог знае; Боже мой; За бога – р. Бог дал, бог взел; Не дай бог; Слава богу.*

Сериозно внимание е отделено и на разликите, на първо място сред които са честотата и сферата на употреба. По-голямата активност на устойчивите изрази с посочените ключови лексеми намира израз както в разговорната руска реч, така и в руската художествена и публицистична литература. В стилистично отношение в българския език преобладават изрази от диалектната, разговорно-битовата, дори жаргонната реч, фолклора: *Шукер на господата; Господ не е скитач, ами събирач; Дървен господ; Хващам/хвана господата за пардесюто; Да идеш на Божи гроб по калцунци.* Не липсват и изрази с негативни конотативни характеристики: *От бога росица* (ирон.); *Господи, защо не си прибереш вересите* (подигр.).

Различната степен на експресивност на изследваните единици в двата езика сочат нееднотипност на менталитета на двата народа в отношението им към Бога. Присъствието на Бога в обичайни житейски ситуации редом с човека (*С бога съм вечерял*), включването на разговорна и битова лексика в устойчивите изрази (*Пуцам го на бога вересия*), сърдечното и изпълнено с умиление определение *Дядо Господ* показват едно непосредствено, земно възприемане на Бога в езиковото съзнание на българите, акцентирание върху човешките му качества, върху мястото му в непосредственото обкръжение на човека. Напротив, в руското езиково съзнание се изтъква преди всичко неговата божествена, а не човешка същност: *Бог тебе/ему судья; Как Бог свят; Бог (грехам нашим) терпит.* Посочените разлики на лингвистично ниво свидетелстват за различие в народопсихологията и менталността, причините за което отвеждат назад в генезиса, специфичната историческа съдба, различните

културни влияния и не на последно място на различното книжовноезиково развитие на двата народа.

III.2.2. ЛЕКСИКОГРАФИЯ И ЕЗИКОВА НОРМА

- **О лексикографических и лингвистических возможностях исторического модуля будущего сотово-сетевого словаря. // Лексикография. Язык. Речь. Сборник статьи в помет на Анна Липовска. София: УИ „Св. Климент Охридски“, 2013, с. 150 – 157. Print ISBN 978-954-07-3495-8**

Статията е фокусирана върху целесъобразността, възможностите (лексикографски и изследователски), начините на съставяне и подаване на информацията в историко-етимологическия модул на един бъдещ всеобхватен, обединяващ различни лексикографски модули в единна електронна мрежа съпоставителен руско-български речник, чиято концепция е разработена от талантливия лексикограф и изследовател Анна Липовска и представена във фундаменталния ѝ труд „Русско-болгарская лексикография. Традиции и тенденции развития“. Този речник от ново поколение с максимално пълна, всеотна и структурирана информация за думите ще се превърне в безценно хранилище на българската и руската лексика с потенциала си да се допълва, усъвършенства, коригира и оптимизира. Целта на историческия модул е да се представят всички промени на думите (семантични, фонетични, ортографични, граматични, функционално-стилистични) през целия период на битуването им в системата на езика, като се илюстрира тяхното систематично представяне в писмените паметници от най-ранната фиксация до наши дни. А сравнително-историческото съпоставяне на лексикалните системи на българския и руския език ще осветли посоките при прехода на думите или техните значения от единия език в другия, които по силата на своето историческо развитие се характеризират с активни процеси на взаимодействие и взаимопроникване. Именно през призмата на сравнението особено значение придобива стб. и цел. лексика в общия речников фонд на двата езика, тъй като независимо от общия си произход този лексикален пласт има специфични черти, семантични различия, функционално-стилистически и словообразователни особености в руския и българския език. Включването на историко-етимологическия модул в единната мрежа на съпоставителния руско-български речник ще гарантира неговия динамичен характер с възможност за постоянно допълване на нови данни за историята на думите, за прецизиране на семантичната еволюция и различните стилистични изменения на лексикалните единици.

Посочени са и трудностите пред осъществяването на този проект – отсъствие на исторически речник на българския език, наличие на немалко стб., среднобългарски и цел. писмени паметници, които не са проучени от историко-лингвистична гледна точка, липса на изследвания, които да установят пълната палитра на семантичните разлики в заетата от цел. и руски лексика в българския език.

- **К вопросу о динамике языковой нормы (деминутивы и их лексикографическое представление в русском и болгарском языках). // Юбилейна международна научна**

конференция *Русистика: язык, культура, перевод* (София, 23-25.11.2011). София: Изток-Запад, 2012, с. 139 – 141. Print ISBN 978-619-152-022-0

Вниманието е съсредоточено върху представянето на деминутивните съществителни в българските и руските тълковни речници и степента на тяхното усвояване от езиковия стандарт. Като един от основните начини за изразяване на оценка деминутивите са жива и продуктивна категория и в двата езика, която активно се попълва с новообразувания, възникващи постоянно в речта.

Проведеният анализ показва значително сходство на изследваната група думи по отношение както на производящите основи, така и на словообразователните форманти. Основната разлика се набелязва в принципите и начина на лексикографското им представяне в двата езика. В словниците на речниците на съвременния български и руски книжовен език са намерили място тези деминутивни съществителни, които освен деминутивно значение са придобили и собствена лексикална семантика : б. *муха – мушица, карта – картичка, казан – казанче*; р. *гора – горка, желудок – желудочек, глаз – глазок*. В руския тълковен речник собствено деминутивите като формално-структурна разновидност на производящата дума, която няма самостоятелна семантика, са поместени в една речникова статия след основната производяща лексема (с всички варианти на умалителните суфикси) заедно с останалите словообразователни форманти: *анекдот // уменьш. анекдотец, прил. анекдотический; вещь – вещица и вещичка; голова – головушка и головка*. Отбелязва се значително по-голямата непоследователност при представяне на деминутивните съществителни в българския тълковен речник – отсъстват словообразователни варианти с умалително значение (напр. *прахче, мушичка, стълбичка*), несистемно се включват деминутиви в речниковите статии (напр. наличието на форми като *вадичка, дрешка, камъче* и отсъствието на *нивичка, чашика, огънче*).

III.2.3. СРАВНИТЕЛНО-ИСТОРИЧЕСКО ЕЗИКОЗНАНИЕ

- **Предикативы-каузативы по пути к аналитизму в истории болгарского и русского языков. // XI Международный симпозиум на МАПРЯЛ *Теоретико-практическое изучение русского языка и его сопоставительно-типологическое описание* (3-6.04.2014), Велико Търново: ИВИС, 2014, с. 385 – 389. Print ISSN 1312-3069**

През призмата на функционално-диахронния подход статията се фокусира върху една от проявите на аналитизма в историята на българския и руския език. Проследяват се промените в каузативната предикативна синтагма, спецификата на развитие в съпоставяните езици по пътя на превръщането ѝ в аналитична конструкция. Каузативната конструкция се разбира като езиково средство за изразяване на причинно-следствена връзка между две ситуации, при която едната ситуация поражда другата. Експликаторите на резултативната ситуация в съчетание с глагола оператор образуват синтактично свързано единство, което изпълнява функцията на предикативно име, намиращо се в двустранна синтактична зависимост от глагола и прякото допълнение. Изключителната продуктивност на този модел в стб. език открива широки възможности пред формите на акузатива, което води до обобщението на вин. падеж в качеството му на казус генералис преди пълното изчезване на флективните форми.

Активната употреба на каузативни предикативи в историята на българския език попълва редицата на глаголите оператори: *правя, сторя, чиня, карам, турям, оставям, водя, давам* и др. (*сторя го даскал, водя я член на семейството*), както и включването на некаузативни глаголи (*изпратя го студент, посрещна я щастлива*). Семантичната обобщеност на операторите им позволява да участват в широк кръг контексти, което показва един доста напреднал етап по пътя им към граматикализация. Новата предикативност води до промяна на синтагматичната система на езика и превръщането на прякото допълнение в органичен елемент на предикацията, въвличайки в неговата орбита нови думи и конструкции.

Каузативните предикативни конструкции с втори вин. падеж (терминологичното съчетание е въведено от А. А. Потеня) в староруските писмени паметници са унаследени от стб. език. Постепенно в историята на руския език вторият вин. падеж е изместен от твор. предикативен падеж и предложно-именни съчетания, като най-късно тази замяна настъпва при прилагателните и причастията и обяснява запазването на формите на вин. адекватен падеж като живо явление в разговорния език и диалектите. В съвременния руски език каузативните предикативи имат относително ниска фреквентност в сравнение с български, като се ограничават почти изключително от оператора *делать* с превес на адекватни експликатори на резултативната ситуация: *сделать его героем, землю рыхлой, лицо строгим, блюдо вкусным*; или от отделни глаголи със семантика „назначаване, избиране“: *назначить его начальником, выбрать ее секретарем/в секретари*. Въпреки тенденцията към разчленяване на предикативните структури синтактичният строй на руския език запазва своя синтетизъм, проявяващ се във флективното словоизменение и развитието на подчинителни синтактични конструкции.

август 2020
гр. Пловдив

Изготвил: .....
(гл. ас. д-р Атанаска Тошева)